

HOMONIMA VAGY POLISZÉMA?

FOK FŐNEVÜNK EREDETÉRŐL ÉS SZÓCSALÁDJÁRÓL

HORVÁTH KATALIN

1. Bevezetés

1.1. A dolgozat tárgya, célkitűzése

Dolgozatom tárgya az ősi, igen korai és folyamatos adatolású, bizonytalan etimónú, poliszém *fok* főnevünk eredetének kutatása és szócsaládjának rekonstruálása. A *fok* hangalakhoz a mai magyarban is sok jelentés kapcsolódik: 'vágó, szűrő eszköznek az éllel szembeni, tompa oldala': *kés foka*; 'az ezen lévő lyuk': *tű foka*; 'szárazföld nagyobb vizekbe nyúló kiszögellése': *Jó reménység foka*; 'hegy, vár meredeken kiugró része': *várfok*, *hegyfok*; 'lépcső, létra egy eleme': *létrafok*; '<fejlődés, rangsor, képesség> egymást követő, egyre magasabb szakaszai': *felső fokon képzett*; '<rokonsági viszonyban> a távolság mértéke': *másodfokú unokatestvér*; 'némely mennyiség mérésének egysége': *20 fokos víz*, *17 fokos szesztartalmú bor*, *30 fok meleg*; '<a kör 360-ad része mint> szög- és ivmérték': *45 fokos szög*; '<matematikában> hatvány': *másodfokú egyenlet*; '<nyelvtanban> melléknevek viszonyítási mértéke': *alapfok*, *középfok*, *felsőfok*; '<zenében> hangsornak az alaphangtól számított bizonyos sorszámú hangja': *ötfokú hangsor*¹. A főnév származékokban is gazdag: l. a *fokos*, *fokoz*, *fokozó*, *fokozat*, *fokozati*, *fokozatos*, *fokozatosság*, *fokozott*, *fokozódik*, *fokozódás*, *fokol*, *fokoló* képzett, illetve a *felsőfok*, *hatásfok*, *hegyfok*, *hőfok*, *lépcsőfok*, *szeszfok*, *szögfok*, *tetőfok*, *tűfok* stb., valamint a *fok-hagyma*, *fokhatározó*, *fokmérő* összetett szavainkat (vö. ÉrtSz., ÉKsz.).

A szó történeti jelentéseit is számba véve, a ma is élő korábbi jelentéseket elsősorban a mára már kihalt, ám a régiségben igen gyakori, 1055-től adathozható (*fuk* TA.)², 'nagyobb vizekből kifolyó ér, csatorna' elsődleges jelentéssel kell kiegészítenünk. Szavunk ebben a jelentésében a régi magyar vízgazdálkodás és halászat fontos szakszava volt. Ez a jelentés magyarázza a szó tulajdonnévi használatait is: A számos régi *Fok ér-, patak-, csatornanév* máig létezik a metonimikus névátvitellel keletkezett *Drávafok*, *Siófok*, *Fokszabadi*, *Foktő* stb. **helyneveinkben**³ is (vö. OklSz., FNESz.). A szó a Dráva,

¹ Az utóbbi szaknyelvi jelentések nyelvújítás koriak (l. NyÚSz.).

² A tihanyi alapítólevélben a *fuk* szűkebb, latin nyelvű, szöveggörnyezete: „Riuulus namque qui dicitur fuk fluens de prefato lacu ...”. Szentgyörgyi Rudolf fordításában (2010: 71) „A fent említett tóból kifolyó fuk nevű kis patakon...”.

³ *Budafok* helynevünk (1885) a *fok* köznévi másika, 'kiszögellés, hegyfok' jelentésével kapcsolatos: utótagja a település régi *Promontor* nevének (< lat. *promontorium* 'előhegy, hegyfok') tükörfordítása (vö. FNESz.).

A *fok* a régiségben – további metonimikus kiterjedéssel – *Fok* vagy *Foki* alakban **személynévként** (családnévként) is élt (l. ÁSz., Kázmér 1993), és ma is él. A 2010-es budapesti telefonkönyvben tíz *Fok* és öt *Foki* családnévet találunk.

Duna és Tisza mellékén a népnyelvben ma is él. Fekete Péter szerint „a Közép-Tiszavidéken hivatalosan még ma is száznál több foknevet tartanak nyilván. Ez arra mutat, hogy ezen a tájon nagyon sok volt a fok, a mindennapi gazdasági életben rendkívüli szerepe lehetett” (Fekete 1997: 442–443; vö. még: MTsz.; Ecsedi 1934: 5; Nyíri 1948: 90; Lukács 1951: 255–266; ÚMTsz.).

A *fok*-nak e fontos vízrajzi jelentésén kívül a régiségben még volt ’rés, nyílás, lyuk’; ’üres hely, tér’; ’egyestülő vizek földköze’; ’valaminek a széle, határa’, illetve ’zecske, gerezd’ jelentése is, l. a *fokhagyma foka* használatot (vö. NySz., TESz., EWUng.). Nyelvjárásainkban pedig élt ’vastag’, ’vaskos, kiálló csontú’, ’éles, hegyes’ jelentésekben is: l. pl. *könyv foka, fokos könyv* (SzT.), *fokos marha* (MTsz.), *kasza foka* = ’pengéjének hegye’ (ÚMTsz.).

Szótörténeti-etimológiai kutatásunk a magyar szókészlet ősi örökségébe tartozó, feltehetően finnugor eredetű *fok*-ról ellentmondásos képet fest: elsősorban az egymással nehezen kapcsolatba hozható szójelentések közötti összefüggések tisztázatlansága, bizonytalanságai miatt a vonatkozó szakirodalom abban sem jutott közös álláspontra, hogy eredendően hány *fok* szóval kellene számolnunk: szavunkban egyetlen főnév sok, többfelé elágazó jelentését, azaz poliszémát, vagy pedig két, három, esetleg négy különböző, de alakilag egybeeső homonim elemet kell-e látnunk.

A válasz nyilvánvalóan függ a szó etimológiájától, az etimont viszont elsősorban az határozza meg, hogy az azonos hangalakhoz kapcsolódó számos, egymástól messze esőnek látszó jelentés kapcsolatba hozható-e egymással, megnyugtatóan visszavezethető-e egyetlen alap- (tulajdonképpeni) jelentésre.

Munkám tehát azt célozza, hogy feltárja a szó (vagy szavak) jelentéseinek összefüggését, rekonstruálja az esetleges tágabb körű szócsaládot (vagy szócsaládokat) úgy, hogy választ kaphassunk a dolgozat címében föltett eldöntendő kérdésre: a *fok* főnév esetében a homonímia vagy a poliszémia jelenségével állunk-e szemben. A vizsgálat során arra törekedtem, hogy e régi szavunknak az eddigi szakirodalom – egymásnak is ellentmondó – elgondolásainál meggyőzőbb, hitelesebb etimológiájához juthassak el.

1.2. A szótári homonímiáról

A szótári homonímia kialakulásának a természetes nyelvekben két fő útja van: homonimák vagy összetartó (konvergens) alakfejlődéssel vagy pedig széttartó (divergens) jelentésfejlődéssel jöhetnek létre.

A **konvergens alakfejlődés** következtében olyan azonos alakú, ám különböző jelentésű szavak keletkeznek, melyek a régiségben alakilag is különbözőek voltak, köztük azonban a nyelv története során – a különböző hangtani-alaktani változások következtében – eltűnt az alaki különbség. Az így létrejött homonim szavak a **valódi homonimák**.

A **divergens jelentésfejlődéssel** létrejött homonimákra ezzel szemben az a jellemző, hogy egy poliszém szó eredetileg jól láthatóan összetartozó vagy még felderíthető kapcsolatban lévő jelentései a nyelvi változások során egyre inkább eltávolodnak, végül elszakadnak, izolálódnak egymástól, s a későbbi nyelvéllapokban már azonos alakú szavakként tűnnek fel. Az ebbe a típusba tartozó elemek az **álhomonimák**. A poliszém szó egyes jelentéseinek eredeti összefüggése az idő haladtával egyre kevésbé világos: a valamikori egyszó szó különböző jelentései a nyelvhasználók (és esetenként a kutatók

számára is) egymástól független, csupán azonos hangalakú szavakhoz tartozó jelentéseknek látszanak. Gyakori eset, hogy a poliszémák a szinkroniában homonimákká értékelődnek át. Ennek megfelelően az **értelmező szótárak** egy adott nyelvallapotban az egymástól erősen eltérő, kapcsolatot már nem felmutató jelentéseket szétválasztva, több címszóba rendezve jegyzik. Ezt láthatjuk a *fok* esetében is. A mai magyarban élő fenti jelentéseket korábbi értelmező szótáraink két (ÉrtSz., ÉKsz.), a későbbiek pedig három (ÉKsz.², ÉrtSz+) címszó alatt mutatják be,⁴ világosan jelezve ezzel, hogy a jelentések közötti esetleges ősi kapcsolatok ma már nem élnek. A mai magyar szinkroniában tehát *fok* szavaink mindenképpen a homonímia jelenségét példázzák: valódi vagy álhomonimák.

Történetileg azonban egyáltalán nem mindegy, hogy a vizsgált elem egyetlen többjelentésű, vagy egymástól független két vagy több szó. Bárczi Géza így ír a *fok*-ról A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék c. alapvető monográfiájában: „Bizonyosan finnugor szó, eredete mégsem világos, mert a szerteágazó jelentések lehetnek konvergens alakfejlődésnek is, divergens jelentésfejlődésnek is az eredményei” (Bárczi 1951: 14). Az alábbiakban ennek a nehéz, a gazdag szakirodalom ellenére nyugvópontra máig nem jutó kérdésnek a tisztázását kísérem meg. (A szótári homonímiáról, a homonímia és a poliszémia összefüggéséről l. Bárczi 1958: 43–52; Gougenheim 1971: 299–302; Schogt 1976: 54–78; Horváth 1999: 92–95.)

1.3. Az elemzés módszeréről

A *fok* alak viselkedésének vizsgálatát és a szójelentések közötti lehetséges összefüggések felderítését a nyelvtörténeti és a szinkron adatokat egyaránt figyelembe véve végeztem. Azokból a – szinkronia és diakronia **belső egységét** bizonyító, Saussure utáni, 20. századi – kutatásokból kiindulva, amelyeknek az alapelveit a prágai strukturalista nyelvészek, majd az olasz neolingvisták, hazai vonatkozásban pedig elsősorban Zsilka János idevágó munkái, gondolatai alapozták meg. Egy nyelv szinkroniája és diakroniája belső összefüggésére építő, a nyelvtörténeti kutatások új lehetőségeit jelző, **szinkron kutatások** jól felhasználhatók a hagyományosan kizárólag nyelvtörténeti stúdiumnak tartott⁵ szótörténeti-etimológiai vizsgálódásokban is.

Az összefüggések felderítésében azonban sokszor nélkülözhetetlen segítséget nyújtanak azok a **régi adatok**, egykori használatok, melyek később elavulnak, kivesznek a használatból, a mai nyelvhasználók már nem is ismerik őket. A *fok* adatai közül ilyenek a szó elsődleges ’<magas vízállású> folyó vagy tó vizét levezető ér, csatorna’ jelentését képviselő korai adatok, valamint ilyen a 16–17. században gyakran használt, zavarba ejtően sokjelentésű – l. az ’átjárás, kimenetel, vásárló hely, piactér, üres hely, kiinduló és

⁴ Mivel értelmező kéziszótáraink a feldolgozott szavakról rövid etimológiai információt is nyújtanak, a későbbi szótárak – ÉKsz.² (2003), ÉrtSz+ (2007) – az újabb etimológiai elgondolást figyelembe véve jutottak el a három különböző – azonos alakú – *fok*-hoz.

⁵ Közismert, hogy F. de Saussure a szinkroniát és a diakroniát mereven elválasztotta egymástól. Az etimológiát ennek ellenére nem tartotta kizárólag nyelvtörténeti stúdiumnak Szerinte az „etimológia nem önálló diszciplína, de nem is része az evolutív nyelvészetnek. A szinkronikus és a diakronikus tényekre vonatkozó elvek sajátos alkalmazása (Saussure 1997: 220–221).

befutó utak találkozása, utca, kereskedő határváros, árulerakóhely, véghely, városon kívüli terület' stb. jelentéseket – *fokhely* szóösszetétel.⁶ Ezzel, a régiségben szintén gyakori, összetett szóval a ma használatban lévő, mérvadó etimológiai szótáraink (SzófSz., TESz., EWUng.) nem számolnak, adataik között a szó nem is szerepel.

A vizsgálat módszerével kapcsolatban fontos felhívni a figyelmet arra, hogy – mivel a szinkroniát működtető mechanizmusok történeti természetűek –, a szinkron elemzés eredménye nem állhat szemben a diakrón adatok vizsgálatából kikerekedő képpel. (A szinkronia és a diakronia egységéről l. Jakobson 1972; Zsilka 1982; a belső nyelvi összefüggésekre építő szófejtő vizsgálatról, a kutatás módszeréről és a hazai és nemzetközi szakirodalomról l. Horváth 2008: 67–80).

2. A *fok* alaki viselkedése és jelentésszerkezete az eddigi etimológiák tükrében

2.1. A *fok* alaki viselkedéséről

A már első, 11–12. századi adataiban is tövéghangzó nélkül jelentkező *fok* (írás-és alakváltozataiban: *fuk* ~ *fuc* ~ *foc* ~ *foch* ~ *fouk* ~ *fok*) szavunk alaki viselkedését két fontos hangtani jelenség befolyásolta:

- a) magánhangzójának nyíltabbá válása;
- b) a szóvégi *-k* esetenkénti zöngésülése: *-g*-val való váltakozása.

2.1.1. A nyíltabbá válás

A *fok* nyíltabbá válás eredményeképpen jött létre a R. *fuk*-ból. Ennek az ómagyar kori tendenciának korai eseteivel már a 11. században találkozhatunk, kitéjesedése azonban a 12–13. századra tehető: *bukur* > *bokor*, *fuk* > *fok*, *humuk* > *homok*, *pur* > *por*, *suk* > *sok* stb. A tendenciára jellemző, hogy a zártabb és nyíltabb változatok általában hosszabb ideig éltek együtt. Így szavunk esetében is: 1055: *fuk*; 1211: *foc*; 1231: *Buryasfuka*; 1264: *fukher*; 1278: *Zorcsofoka*; 1300: *fok*; 1349: *Iaroufuk*; 1386: *Thoufouk*, *sywlwmusfoka* stb. (vö. NySz., OklSz., EtSz., Bárczi 1978: 150).

2.1.2. A szóvégi *-k* zöngésülése

A zöngétlen zárhangok szórványos zöngésülése ($p > b$, $t > d$, $k > g$) az ősmagyar kortól kezdve folyamatosan megfigyelhető. A változás szó eleji és szóvégi helyzetben egyaránt előfordul. A szóvégi *-k* zöngésülése (a TESz. példáiból: R. *bádok* > *bádog*, R. *hészak* > *hézag*, tör. *tözäk* > m. *tözeg*, R. *üttek* > *ütleg*), illetve a $k \sim g$ hangmegfelelés következtében a *fok* a régi adatok sokaságában *fog* alakváltozatban is élt: *laytorya-ffogh*; *ele foga aggradisnak*; *leg felsw garadycz fogara*; *laytoria fogak*; *fog hagma*; *var fog*;

⁶ Régi magyar–latin szótárainkban (Calepinus, Pápai Páriz) a *fokhely* főként 'vicus, emporium' tehát 'utca, vásártér, piac' jelentésben szerepel. Murmellius Lexikonában az *utca* is 'vásárlóhely' -et jelent, l. pl. *Forum uinarium* 'boros vca', l. a NySz. 1533-as adatát is: „varaknak, varosoknak, falvaknak *utzaín és foghelyein*”. A *fokhely*-et '<tenger v. folyó melletti> kereskedőváros, határváros' jelentésben régi értelmező szótáraink (CzF. [1864], Ballagi [1873]) is jegyzik. Utoljára Balassa szótárában (1940) szerepel, 'határváros' jelentésben. A sokféle jelentés elemzéséből az szűrhető le, hogy a fokhelyek kezdetben a településeken, várfalakon kívül, a települések határában, kivezető és befelé vivő utak mentén, folyók vagy tenger melletti – árulerakásra, árucserére, kereskedésre alkalmas – üres helyek, terek lehettek.

fog hely, fogh helye, foghely; Fellyeb ültetik meeg egy foggal; hat fog fa lépcső stb. (l. NySz., EtSz., Gl., SzT.). Az Oklevélszótár gazdag, korai – főként szavunk vízrajzi jelentését reprezentáló – anyagában kétségtelenül a *fok* változatok vannak döntő többségben.

2.1.3. A szóvégi -g zöngétlenülése

A jelenség fordítottja, a szóvégi -g zöngétlenülése viszont jól megfigyelhető a szintén ősi, finnugor eredetűnek tekintett *fog* 'dēns' főnevünk régi adataiban: a nyelvtörténeti adatok tanúsága szerint a *fog fok* alakváltozatban is élt. A *fog* és a *fok* alaki viselkedésében közös az is, hogy a *fog* főnév magánhangzója is nyíltabbá válás eredménye: l. a korai *Fugdī* személynévi származékot (TESz. 1: 935; EWUng. Lieferung 2: 401). A két poliszém szó egyes jelentései között is nyilvánvaló a kapcsolat: a '**kiemelkedő, kiszögellő**' vagy az '**egyre keskenyülő, ék alakú**' közös jelentésjegyek mentén. Szépen példázza a két szó jelentésbeli összefüggését egy 1649-es erdélyi hagyatéki leltárból származó mondat: itt a két szó azonos jelentésben, egyazon kontextusban szerepel: „*Ket regen festet Fogas, edgyik fokos másik fokai hejaval* (SzT. 4: 223). Említésre méltó, hogy *fogház* szóösszetételünk – előtagja feltehetően a *fog* ige (l. TESz., EWUng.) – régi adatai között szintén számos *fokház* alakváltozattal találkozhatunk. Bár meglehet, hogy ezek az adatok valóban csak a kiejtést követő írásváltozatok, ahogyan a TESz. állítja, de ha figyelembe vesszük a *fokhely* összetétel *foghely* variánsait, mégsem lehetünk ebben teljesen biztosak.⁷

2.1.4. A *fok* és a *fog* azonos eredetének gondolata

A *fok* és az '<emberi, állati> állkapocsból kinyúló, harapásra, rágásra használt szerv' (l. pl. PPB.: *kiálló fogak*) jelentésű *fog* hasonló alaki viselkedésének és jelentésbeli egyezéseinek okán a szakirodalomban korán felmerült esetleges egyazon eredetüknek a gondolata, s a kérdés tisztázásához vezető további kutatások sürgetése. Beke 1935-ben így írt erről: „Egyelőre tehát nyílt kérdésnek kell hagynunk, hogy a *fok* azonos-e a *fog*-gal. Tisztázni kell azonban még magának a *fok*-nak különböző jelentéseit s ezek összefüggéseit” (Beke 1935: 53). Az alakváltozatok kérdésére a Szófejtő szótárban (1941) Bárczi is kitér: „...a *fok* és *fog* szó is gyakran egybeesik: mind a kettőnek van *fog* és *fok* alakváltozata és jelentésük is több ponton találkozik...”. A két szó egyazon eredetének gondolatát azonban – elfogadva az EtSz. érvelését – alaktani okokra hivatkozva elveti: mindkét szótár ugyanis a szóalakok következetesen eltérő kötőhangja miatt (*fokot, fokos*, de: *fogat, fogas*) az egyezéseket csupán részleges jelentésbeli és hangalaki keveredéssel magyarázza.

Mivel a *fok* sokféle jelentését nem sikerült megnyugtatóan kapcsolatba hozni sem egymással, sem a *fog* jelentéseivel, az alakváltozatok léte szorosan összefügg a tisztázandó alapproblémával is: a *fok*-ban egyetlen többjelentésű, vagy több, egymástól eredendően független, azonos alakú szót kell-e látnunk. A korábbi kutatók egy része ugyanis

⁷ Beke Ödön az ige + főnév szóösszetétel szokatlan, szabálytalan – bár nem példa nélküli – volta miatt, a sok *fokház* adata figyelemmel, valamint a középkori tömlőcélírásokat tanulmányozva és a *fok* 'nyílás, lyuk' jelentésére támaszkodva jutott arra a következtetésre, hogy a „*fogház* és a *foghely* első tagja tehát a *fok* szó” (l. Beke 1935: 53–54). A későbbi szakirodalom a *fogház*-ra vonatkozó elgondolását nem fogadta el.

az alakváltozatokra figyelemmel szétválasztva a *fok* jelentéseit, a szót megkettőzte: a *fok* azon jelentéseit, amelyek – külső, alaki hasonlóság alapján – kapcsolatba hozhatók a *fog* jelentésével, a *fog*-gal egyazon eredetűnek vélt *fok*-hoz kapcsolták, az ide nem illő jelentéseknek pedig más eredetet tulajdonítottak.

Budenz József elsőként látott etimológiai kapcsolatot a *fog* és a *fok* egyes jelentései 'hegyfok, várfok, létrafok' között: „A *fog* 'dens' szóval nyilván egybetartozó a m. *fok* (acc. *foko-t*) szó is, legalább néhány jelentésében, melyek 'kiálló, hegyes' alapértelemre vihetők vissza...” (MUSz. 526). A 'fejsze-, kés- tűfok' stb. jelentéseket – ezek szerinte az előbbieknél „éppen ellentétét” jelentik – a 'hát, utó-, hátrész' jelentés alapján a *fark* ~ *farok* szavunkkal próbálta egyeztetni. Ez utóbbi irreális ötletét a későbbi kutatók kivétel nélkül elvetették, a *fog* és a *fok* etimológiai összefüggésének a lehetősége azonban változatlanul élő, további kutatásra váró gondolat maradt. De, hogy a kérdésben nehezen történt előrelépés, jól mutatja az is, hogy Erdődi József 1979-ben „Fokhagyma vagy foghagyma? c. cikkében – a régi adatok egyértelműen a g-s változatok túlsúlyát mutatják – Beke 1935-ben leírt mondatához hasonlóan fogalmaz: „A *fok* azonos-e a *fog* szóval egyelőre nyílt kérdés”.

2.2. A *fok* jelentésszerkezete és etimológiái

2.2.1. A *fok* mint poliszéma

A) A Szófejtő Szótár

Bárczi a *fok* általa bemutatott néhány jelentését (SzófSz. 81–82) egyetlen címszó alá sorolja, bár nem tartja lehetetlennek, „hogy ebben az alakban két, különböző eredetű szó esett egybe”. Véleménye szerint a szó eredete – az ugor egyeztetések ingatag volta miatt – bizonytalan.

B) A TESz. és a MSzFE.

A TESz. (1967: 1: 941) és a MSzFE. (1967: 1: 21–22) – korai értelmező szótárainkkal (l. CzF., Ballagi, Balassa) egyezően poliszémaként kezeli a szót, és ugor eredetét valószínűsíti. A MSzFE. – miután röviden ismerteti a szót megkettőző, két különböző finn-ugor szóra visszavezető, korábbi próbálkozásokat (l. MUSz.; Toivonen FUF. 21: 124, idézi MSzFE. 1: 14–15; N. Sebestyén 1946: 21) –, leszögezi: „A *fok* jelentései azonban aligha választhatók el egymástól. A szétágazó jelentések divergens jelentésfejlődés eredményei”.

Ám a szó szerteágazó jelentéseinek összefüggéseit a szótáraknak nem sikerül elfogadhatóan tisztázniuk: láthatóan nem boldogulnak a régi jelentésekkel, mivel nem tudják úgy rendezni őket, hogy megnyugtatóan levezethetővé váljanak a feltett – esetleges – ugor megfelelőkből, s a kialakított sorrend egyúttal a magyar adatok időrendjének is megfeleljen. A jelentések kialakulásának javasolt rendje nincs összhangban az adatolt jelentések tényleges időrendjével. Természetesen egy szójelentés már első ismert adatai előtt is létezhetett, de a több évszázadnyi eltérés a jelentéseknek a kutatás által valószínűsített összefüggései és az adatokból kirajzolódó időrend között mégsem tekinthető megnyugtatónak: hitelteleníti a kutatási eredményt.

A TESz. a *fok* ötödikként feltüntetett, csak 1506-tól adatolható, 'kard, kés tom-pább fele' jelentéséből indul ki, ezt tekinti az ugor kori ősi örökségnek. Ebből vezeti le – metaforikus jelentésváltozással – a már jóval korábban is létező a 'szárazföldnek tengerbe nyúló kiszögellése' (1265); és a 'vár, hegy kiugró része' (1395 k.) jelentéseket. A

hasonlóságon alapuló névátvitel is megkérdőjelezhető itt, hiszen a tóba, tengerbe nyúló szárazföld, illetve a hegyfok, várfok sokkal inkább **csúcsos, ék alakú, elkeskenyedő**, mintsem tompa, széles, vastag. A szótár a 'tű, fejsze kiszélesedő lukas része' jelentést (1416 u.) is a 'kard, kés foka' jelentésből vezeti le. Beke 1935-ös dolgozata azonban arra figyelmeztet, hogy a tű ősi formája az egyik végén **ék alakban** meghajlított drót, kampós fémhuzal volt, s a fejsze, csákány foka is az az **ék alakú bemélyedés, hasíték, lyuk** volt, amelybe a nyelet erősítették. A kezdetleges létra is fába (kőbe, hegyoldalba) **ék alakban** bevágott fokokból állt. A *fok* csak később vált – nyilvánvalóan metonimikus jelentésváltozás eredményeképpen – a szűrő, vágó szerszámok éllel szembeni hátsó, vastagabb részének nevévé is. Azaz e két jelentés kialakulásának történeti sorrendje a szótár által bemutatott sorrendnek éppen a fordítottja. A TESz. csak ebből a – 'tű, fejsze kiszélesedő lukas része' – jelentésből jut el a szó történetileg első, 'nagyobb vizekből kifolyó ér, csatorna' (1055), illetve az évszázadokkal később adathozható 'rés, lyuk' (1611) jelentésekhez.

A *fok* elsődleges jelentésének pontos értelmezéséhez Andrásfalvy Bertalan tanulmánya nyújt segítséget. Andrásfalvy a szakember hozzáértésével mutatja be a fokokra épülő régi vízgazdálkodásunkat, a fokok jelentőségét a halászatban és a mezőgazdaságban, megvilágítva *fok* szavunk ősi jelentését.

A régi Magyarországon egészen a török időkig az árterek sűrűn lakott területek voltak. Ez annak volt köszönhető, hogy a megáradt folyók vizét nem igyekeztek mindenáron a gátakkal megerősített mederben tartani és gyorsan elvezetni, mint manapság, hanem fokozatosan lecsendesítve, szabályozva vezették szét az árterületen. Az ár átvágta a vizek eredeti medrét kísérő hátaikat, új medret vágva kilépett a folyóból, tóból, s az így keletkező ér, vízfolyás levezette a fölösleges vizet, s az ártérben sokáig megmaradt. Az árterek lakossága nem megakadályozta ezt a természetes folyamatot, hanem elősegítette és hasznosította: „Átvágták a medreket kísérő hátaikat, hogy a vizet ki- és bevezessék. E réseket, vízkapukat nevezték fokoknak” – írja Andrásfalvy (l. 1970: 224–228). A *fok* tehát ebben az ősi, pontosított jelentésében '<magas vízálláskor> nagyobb vizekből a töltés résein, bevágásain kifolyó természetes vagy mesterséges ér, csatorna'.

A TESz. a későbbi jelentések mindegyikét – 'fokhagyma gerezdje' (1690), 'lépcsőfok' (1751), 'fejlődés szakasza' (1752), 'valaminek a széle, határa' (1804), 'valaminek a mértéke' (1805), 'mértékegység' (1812) – a 'hegy, vár kiszögellő része' (1395 k.) jelentésből vezeti le. Valóban: e jelentések a 'hegyfok, várfok' jelentésből metaforikus vagy metonimikus jelentésváltozással megnyugtatóan magyarázhatók.⁸

⁸A 'hegyfok, bástyafok', a 'fokhagyma gerezdje', valamint a 'létra-, lépcsőfok' jelentéseket összekapcsoló **közös jelentésjegy** a külső, alaki hasonlóság: ezek a jelentések tehát metaforikus jelentésváltozások eredményei. A jelentések további metaforikus kiterjedésének, az újabb jelentések kialakulásának alapja: a 'létra, lépcső párhuzamosan egymás fölé emelkedő részeinek **egy eleme**' > 'részeinek összefüggő egymásutánja, **sorozata**' metonimikus jelentésváltozás. Ezzel párhuzamosan a '**kiemelkedő, csúcsos, ék alakú**' jelentésjegyet, mely az eddigi jelentéseket összekapcsolta, felváltja a '<rangsorban, fejlődésben, mérőeszköz skáláján> szakaszonként, egységként **fölfelé (vagy lefelé) haladás**' jelentés-összetevő. Az újabb, nyelvújítás kori jelentések és a *fok* származékai (*fokoz*, *fokozatos*, *fokozódik*) ennek a jelentésjegynek a mentén, további metaforikus jelentésváltozások eredményeképpen jöttek létre. A 'várfok, hegyfok, földnyelv' jelentésből

Szótörténeti-etimológiai kutatásunk tehát az 1960-as évek végére arra a következtetésre jutott, hogy a *fok* elsődleges jelentése a több száz évvel később adathozható jelentésekkel van közvetlen kapcsolatban, azokból vezethető le. Fölmerül a kérdés, hogy miért döntöttek e mesterséges, zavaró, a jelentések tényleges kialakulásának ellentmondó sorrend mellett? Ennek okát a *fok* etimológiájában, a föltett ugor megfelelőkben kell keresnünk.

A TESz. és MSzFE. szerint a *fok* valószínűleg ugor eredetű: vog. É. *pup, pop* 'nyíl vagy tű foka'; oszj. Vj. *põχ* 'tű foka', O. *põu* 'kés nyele' Ni. *pix*, Ko *pow* 'tű foka'. Az ugor alapalak: *pukk. Ezek az egyeztetések azonban nagyon gyenge lábakon állnak. A TESz. maga írja: „Az egyeztetés csak akkor fogadható el, ha az osztyák szó *u, χ, β* hangja eredeti *kk-ra megy vissza. A vogul szó idetartozása szóvégi *p*-je tisztázatlansága miatt bizonytalan.” De ha így van, mi marad? Továbbá a 'nyíl, tű foka' jelentés hogyan kapcsolódik a 'kés nyele' jelentéshez? Andrásfalvy idézett tanulmányában (1970: 224–226) pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy a TESz. magyarázatával szemben a nyílvevőnek „nem a foka, hanem a feje a vastagabb, hogy súlya elől legyen, egyenesen szálljon”. A nyíl foka az a keskeny **rés, hasadék, bevágás**, amelybe az íj húrjait beillesztik. (Hasonlóan a csonttű fokához és a szövőszéken a borda fokaihoz, melyekbe a fonalat befűzik.) Mindezt összegezve azt mondhatjuk, hogy ez az etimológia érvénytelen. A szótárak elvetik a *fok* és a *fog* eredetbeli kapcsolatának a lehetőségét (a TESz. nem indokol, a MSzFE. pedig az EtSz. és a SzófSz. érvelésével egyezően), de nem fogadják el Mészöly Gedeon korábbi etimológiáját sem.

C) Mészöly etimológiája

Mészöly 1955-ben a Nyelvőrben megjelent rövid cikkében, majd a témát bővebben kifejtve 1956-ban, az Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal c. alapvető munkájában foglalkozik a *fok* eredetének kérdésével (Mészöly 1955: 92–94, 1965: 15–20). Vizsgálata csak a szó elsődleges jelentésére (1055), valamint az 'átjárás, kimenetel, vásárló hely, kiinduló és befutó utak találkozási stb. jelentésű *fokhely* összetételre szorítkozik. Arra a következtetésre jutott, hogy – mivel a *fok* ősi jelentésében „a víz folyásának az eredetét, kezdetét, kezdő végét” jelenti, s ugyanezt a jelentést képviselheti *fő ~ fej* szavunk is (l. a *vízfő ~ vízfej ~ kútfő ~ vízforrás* szóösszetételek azonos jelentéseit) – a *fok* és a *fő ~ fej* feltehetően egyazon eredetű. Elgondolása szerint a *fok* a *fő ~ fej* – ugorkori nyelvjárási különfejlődés következtében létrejött – veláris alakváltozata lehet. Olyan közös eredetű, ám eltérő fejlődés eredményezte alakpár a *fő ~ fej* és a *fok*, mint a *víz ~ ügy; mell ~ mál* azonos etimonú alakváltozatok. Véleményében megerősítette a régi 'nemzetség, rokonság, atyafiság' jelentésű *feje-foka* mellérendelő szóösszetételünk is. (Arany gyakran él vele, Mészöly a Bolond Istók első énekének 9. versszakára hivatkozik: „Ki volt Istók? szülei kik valának? / [...] Hát tudom én minden *feje-fokát?*”) Az összetétel két tagja ugyanis Mészöly szerint nemcsak rokon jelentésű, hanem azonos eredetű is. Megoldását a szakma nem fogadta el, rámutatva arra, hogy a vog. É. *punĸ* 'fej, Kopf'

---

a 'a valaminek a vége, határa, széle' jelentés metonimikus jelentésváltozással keletkezett (l. a R. N. *fokhegy* 'széle vminek' vagy a *fokhely* 'határváros' jelentését).

hangalak *-u-ja* – Mészöly a veláris *fok* létrejöttét erre a veláris nyelvjárási variánusra építette –, ösvogul *ě-ből keletkezett, labiális mássalhangzó mellett (vö. MSzFE. 1: 212).

Az etimológia ellenében további érvek is felhozhatók. Mészöly ugyanis nem veszi tekintetbe azt a lényeges különbséget, mely az egyezések mellett a *vízfő* ~ *kútfő* és a *fok* elsődleges jelentése között fennáll: a *vízfő* ugyanis mindig a **földből** feltörő forrás neve, míg a *fok* a **vizekből** kilépő keskeny vízfolyást nevezi meg. Mindehhez hozzátehetjük azt is, hogy az analógiaként hivatkozott példák, a *víz* ~ *ügy* és a *mell* ~ *mál* egyazon etimonú variánsok léte nem támogatja meg ezt az etimológiát. Ezek létrejötte, azonos eredete ugyanis a magyar nyelvtörténeti és nyelvjárási adatok alapján is világos, bizonyítható, szemben a *fej* és a *fok* ugor kori eredetbeli összefüggésének eltérő nyelvjárási fejlődésére építő hipotézisével.

D) Reuter Camillo etimológiája

1970-ben – szintén a *fok* elsődleges jelentését vizsgálva – jut az eddigiektől eltérő, új elgondoláshoz Reuter Camillo. Etimológiája a későbbiekben befolyásolta a *fok* eredetével kapcsolatos alapkérdésre adott választ: azaz újra megjelennek a több – azonos alakú – *fok*-ra vonatkozó elképzelések. Reuter a *fok* ősi vízrajzi jelentését a többtől különválasztva, arra következtet, hogy a szó ebben a jelentésében (és a régi *Fokorú* helynév) a *fakad*, *fakaszt* finnugor eredetű igéink (R. *fakad* ~ *fokad* ~ *feked* > *fekély*) szócsaládjába tartozik. Szerinte a *fok* a *fak-* – feltehetően ősi nomenverbum – tő továbbélt, főnévi származéka. A *Fokorú* helynév pedig a *fok-* ~ *fak-* tőnek az *-r* képzővel, valamint a folyamatos melléknévi igenév képzőjével kiegészült, továbbképzett változata. Jelentése: 'fakadó' (l. Reuter 1970: 104–111).

A *fakad* ige 'elötör, kibuzog' jelentése – l. *A forrás fakad* használatot – (vö. a NySz. adataival: „*Fel fakada az vyz a kőből; kwth few fakada fel; Meegh az kwth feyky nem fakattanak*” stb.) és a *fok* vízrajzi köznévi jelentése látszólag valóban jól illeszkedik egymáshoz, a tüzetesebb vizsgálat azonban több szempontból is megkérdőjelezheti ezt a szófejtést. Az ellenérvek a következők:

a) Az időrend kérdése: A *fakad* első adatai a 15. század második feléből valók, a 'víz, forrás' előbuzog, a 'földből elötör' jelentés első ismert adata 1495 körüli, szemben a *fok* vízrajzi jelentésének 11–12. századi számos adatával.

b) A szójelentést érintő problémák: A *fakad* töve szótáraink szerint ősi hangutánzó szó: a finnugor megfelelők 'szétpukkan, megreped, szétpattan, fel/kitör, reccsen, durran' jelentésűek (vö. TESz. 1: 830–831; EWUng. Lieferung 2: 351; EtSzt. 196). Ezzel szemben a *fok* vízrajzi jelentésében – szemben pl. a *zúgó* vagy a *sió* (< *sivó*, *sivít* *sivölt*) nevekkal – a hangutánzásnak nyomát sem leljük. Továbbá – a *vízfej*, *kútfő*, *forrás* szavainkhoz hasonlóan – a *fakad* is csak 'földből, sziklából kitörő, előbuzgó víz' jelentéssel rendelkezik, régi adatainak jelentései között a 'nagyobb vízből kifolyó, kitörő kisebb víz' jelentést hiába keressük.

c) Hangtani-alaktani problémák: Gond van a tő magánhangzójával, így a hangalakok egyeztetetőségével is. A *fok* ugyanis **nyíltabbá válás** eredményeképpen jött létre (*fuk* > *fok*), a *fakad* tövében pedig a kiinduló, feltehetően illabiális *a* labializáció majd **zártabbá válás** után válhatna csak *o*-vá, illetve *u*-vá: *a* > *a* > *o* > *u*. Ez pedig – már csak az adatok időrendjének jelentős eltérése miatt is – lehetetlen. (A *fakad* néhány régi *fokad* adatának *o* betűje valószínűleg *a*-t jelöl [vö. Bárczi 1978: 153, 158].)

Minderre figyelemmel megállapíthatjuk, hogy ez az etimológia sem állja meg a helyét, nem fogadható el.

2.2.2. Több – azonos alakú – *fok*

A) Hadrovics etimológiái

Hadrovics László először 1968-ban, a TESz. első kötétéről írott recenziójában, tér ki egészen röviden a *fok* eredetének kérdésére. Amellett érvel, hogy „hangtani érvek me-rev alkalmazása” miatt nem szabadna elvetni olyan magyar szópárok azonos eredetének gondolatát, mint pl. a *fok* és a *fej*. Arra hivatkozik, hogy a *fok* régi jelentése „nem pusztán vízfolyás, hanem a víz eredete, kezdete, feje”, s a szó ’valaminek a kiugró része’ jelentése is természetesen kapcsolódik ehhez a jelentéshez (Hadrovics 1968: 150). Hadrovics tehát itt elfogadja Mészöly etimológiáját: a *fő* ~ *fej* és a *fok* ősi, rokonságbeli összefüggését.

A kérdéshez 1975-ös cikkében visszatérve – már Reuter Camillo etimológiájának ismeretében – **három különböző *fok* szót** mutat be. Ezek szerinte egymásnak csupán **homonimái**. A ***fok*₁**: A *fok* mint vízrajzi név „azonos a *fakad* igével”. A ***fok*₂**: A ’csúcsos, kiugró, kiemelkedő’ jelentést képviselő *fok* (hegyfok, várfok, tengerbe, tóba benyúló földnyelv) „a *fő*, *fej* mélyhangú változata”. A ***fok*₃**: a ’létra, lépcső egy eleme’, ’hőmérő beosztásának egysége’ jelentésű *fok* pedig eredetileg a *fog* főnévvel azonos, „tehát sem az első, sem a második *fok*-kal semmiféle kapcsolata nem volt, csak később keveredett a másodikkal” (Hadrovics 1975: 41–43).

Hadrovics megoldásainak érdekessége egyfelől az, hogy szakít saját korábbi – Mészölyével egyező – gondolatával, s elfogadva Reuter etimológiáját, a vízrajzi jelentésű *fok*-ot a *fakad* tövével azonosítja, a *fej*-jel való etimológiai azonosságot pedig a ’hegyfok, várfok’ jelentésű *fok*-nak tulajdonítja. Másfelől az, hogy a ’létrafok’ jelentés és a belőle levezethető későbbi jelentéseket – a sok *g*-végű korai adatra támaszkodva – ismét a *fog*-gal tartja azonos eredetűnek. A szó többi jelentését nem is említi. Hadrovics szövegeit, a három homonim *fok*-ra vonatkozó gondolatmenetét ebben a formában senki nem vette át, nem követte. Cikkének viszont kétség kívül szerepe van abban, hogy a *fok* és a *fog* főneveink azonos eredetének korábban már több ízben fölmerült – elutasított vagy nyitva hagyott – kérdése (MUSz.; EtSz.; SzófSz.; Beke 1935; MSzFE.) ismét előtérbe került.

B) Az EWUng. etimológiai

Az EWUng. (1992: Lieferung 2: 404–405) gyökeresen szakít az egyetlen, sokjelentésű *fok* koncepciójával (TESz., MSzFE.), mivel **négy *fok*** főnevet különít el egymástól. Ezek eredetét, egymáshoz való viszonyát is a korábbi megoldási kísérletektől eltérően látja. Azaz:

1) A bizonytalan eredetű, ’nagyobb víznek kifolyása, kiágazása, kiugrója’ jelentésű ***fok*₁**-re két etimológiai javaslatot is kínál:

a) A ’vágó-, szűrőszerszám tompa, vastagabb hátoldala, lukas vége’ jelentéséből (ez a jelentés itt a *fok*₃-hoz tartozik) **jelentéselkülönüléssel** jöhetett létre, föltéve, ha ez a jelentés már igen korán kialakult. Vagyis az EWUng. itt megismétli a TESz. és a MSzFE. magyarázatkísérletét.

b) A vízrajzi jelentésű *fok* finnugor kori ősi örökség, és azonos a *fakad* szócsaládjának ősi nomenverbum tövével. A szótár itt Reuter etimológiáját fogadja el.⁹

2) A 'hegyfok, várfok' jelentésű *fok₂* az EWUng. szerint belső fejlemény: alaki hasonlóság alapján a *fog* főnévből **jelentésselkülönüléssel** keletkezhetett. A szótár megjegyzi még, hogy a szónak a *fej*-jel való összefüggése „kaum wahrscheinlich”.

3) A 'tű, fejsze, foka', illetve a 'kés, kard foka' jelentésű *fok₃*-at az **ugor kori** 'vágószerszám tompa vége' jelentésű, kikövetkeztetett *pukk₃ alakból vezeti le, vagyis – a jelentések értelmezését tekintve – ismét a TESz. magyarázatát veszi át.

4) A 'lépcső, létra foka', továbbá a későbbi 'szög foka', 'fejlődés szakasza' stb. jelentésű *fok₄* pedig a ***fog* főnévből szóhasadással** jöhetett létre. A szó különböző jelentései és származékai (*fokoz*, *fokozatos*, *fokozódik* stb.) metaforikus jelentésváltozások eredményei.

A *fok*-kal kapcsolatos újabb etimológia az EWUng. megjelenése után nem született: Zaicz Gábor etimológiai szótára (EtSzt. 2006) követi az EWUng.-ot. Újabb értelmező kéziszótáraink (ÉKsz.² 2003, ÉrtSz+ 2007) szintén az EWUng. szófejtése alapján rendezik három szócikkbe a *fok* mai jelentéseit. (A szó régi vízrajzi jelentése a mai magyar köznyelvben már nem él.)

A *fok* megnégyesezése, homonimákba hasogatása meglepő és zavaró. Nem győz meg, mert az így létrejött azonos alakú szavak nem felelnek meg a valódi homonímia kritériumainak. Történeti-etimológiai szótárban ugyanis csak akkor jogos a közös hangalakhoz tartozó jelentéseknek több szóba tördelése, ha egyrészt a belső nyelvi összefüggések ennek nem mondanak ellent; másrészt a szétválasztott jelentéseknek igazolhatóan különböző felmenői vannak. Itt azonban egyik kritérium sem érvényesül, hiszen a szótár szerint a *fok₂* és a *fok₄* – alaki hasonlóság alapján – egyaránt a *fog* főnévvel van eredetbeli kapcsolatban, a *fok₁* egyik lehetséges megoldása pedig *fok₃*-mal. Indokolatlan tehát külön szavaknak tekinteni ezeket az összekapcsolható, közös felmenővel rendelkező jelentéseket. A jelentésselkülönülés fontos kritériuma lehet az állhomonimák szétválasztásának a szinkroniában, diakrón kutatásoknál azonban nem vezethet egyazon szónak a szétágazó jelentések mentén való megtöbbszörözéséhez. Bárczi Géza is fellép – a homonímia kérdéskörével foglalkozó, ma is érvényes gondolatokat felvető, régi cikkében – a poliszémák indokolatlan homonimákba tördelése, „a maximális homonimophilia betegségébe” esők ellen, leszögezve, hogy „magában a szóban végbement jelentésváltozásokon alapuló jelentéselágazódást sohase tekintjük homonímia alapjának” (Bárczi 1958: 51).

Nem győznek meg ezek az etimológiák továbbá azért sem, mert – főntebb láttuk – a korábbi elképzelésekből átvett magyarázatok több szempontból kifogásolhatók, hiteletlenek. Hiába tehát a négy homonim *fok* fölvétele, a régóta megoldatlan kérdések így is megoldatlanok maradnak.

Az EWUng. etimológiáinak pozitív hozadéka viszont az, hogy – ha felemásan is – a magyarázatokban szerephez jut a régi gondolat: a *fok* némely jelentésének és a *fog* főnévnek az etimológiai kapcsolata.

⁹ A Tihanyi apátság alapítólevelével foglalkozó újabb szakmunkák – I. Zelliger 2005; Hoffmann 2010; Szentgyörgyi 2010 – a *fok* vízrajzi jelentésének etimológiájáról szólva – az EWUng. álláspontját ismertetik.

3. A régi-új etimológia

3.1. A *fok* poliszéma

A *fok* hangalakhoz tartozó jelentések tüzetes vizsgálata és az egymásnak többféleképpen ellentmondó szakirodalom alapos áttekintése, értékelése után itt az ideje, hogy összefoglaljam a *fok* eredetével kapcsolatos saját álláspontomat. Meggyőződésem, hogy vissza kell térni az **egyetlen – sokjelentésű – *fok*** gondolatához! Történetileg semmiképpen sem indokolt a *fok* jelentéseinek homonimákba tördelése, hiszen szerteágazó jelentései bizonyíthatóan divergens jelentésfejlődés eredményei: közös jelentésmozzanatok mentén összekapcsolódnak, egymásból közvetlenül vagy közvetve – metonimikus és metaforikus jelentésváltozások figyelembe vételével – levezethetők. (Ennek megfelelően mai értelmező szótáraink *fok* főnevei **álhomonimák**.)

A szójelentések minden esetben több különböző szemantikai összetevőből épülnek fel, minden egyes jelentés jelentésmozzanatok strukturált egysége. A **pars pro toto** (rész az egész helyett) egyetemes, a szójelentések működésében, kiterjedésében is döntő szerepet játszó elve alapján egy többfelé elágazó sokjelentésű szavunk jelentéseinek egy-egy részrendszerében csak egy jegy, a névadó motívum válik dominánssá. Ennek felderítésével válik világossá a kapcsolat a részrendszer szereplői között (vö. Horváth 2007: 73–76).

Így van ez a *fok* esetében is, példaként csak néhány részösszefüggést említek újra. Ha szavunk elsődleges jelentése a '<természetes vagy mesterséges> rés, bemélyedés, ék alakú bevágás' jelentésjegy, akkor a '<nagyobb vizekből e réseken keresztül kilépő, kiugró, kiszakadó> keskeny vízfolyás, ér, csatorna' vízrajzi jelentés ősi metonimikus jelentésváltozás eredménye. Az 'ék alakú hasíték, lyuk' jelentésmozzanat teremt kapcsolatot a *fok* vízrajzi jelentése és a 'fokos, fejsze, csákány, tű foka', továbbá a későbbi 'rés, lyuk' → 'üres hely, tér' → vásárhely, piactér → árulerakóhely, vásárváros' jelentések között. Ám az 'elkeskenyedő, ék alakú' → 'kiszögellő, kiugró' vagy 'csúcsos, hegyes' rokon értelmű jelentésmozzanatok kapcsolják össze a vízrajzi jelentést a későbbi 'földnyelv', 'hegyfok', 'vár-fok', 'létra-, lépcsőfok', vagy a régi 'egyesülő vizek földköze', illetve a nyelvjárási 'kasza pengéjének hegye' jelentésekkel.

Amikor a jelentések rendszerébe egy olyan új jelentés-összetevő „lép be”, mely a szó korábbi jelentéseit összekapcsoló jelentésjegyek között még nem szerepelt, a később kialakult jelentéseket viszont éppen ez az új jelentésjegy fűzi egybe, **motívumváltásról** beszélhetünk (vö. Horváth 1993: 87). Ezt a folyamatot látjuk, amikor a *fok* 'kiemelkedő, csúcsos, ék alakú' jelentésjegyét – a 'létra, lépcső párhuzamosan egymás fölé emelkedő részeinek egy eleme' > 'részeinek összefüggő egymásutánja, sorozata' metonimikus jelentésváltozás következtében – felváltja a 'szakaszonként fölfelé (vagy lefelé) haladás' jelentés-összetevő. Ez az oka annak, hogy a *fok* korai jelentései és pl. a 'fejlődés, rangsor egy szakasza', illetve a 'hőfok, vízfok' stb. jelentések között **közvetlen kapcsolat már nincs**. Mivel egy ősi szónak az idő haladtával egyre többfelé ágazó jelentései jöhetnek létre, a szójelentéseket összetartó jelentésjegyeket több motívumváltás is megoszthatja, részrendszerekre bonthatja. Ez a folyamat pedig jelentősen megnehezíti a részrendszerek kapcsolódási pontjainak a feltárását, a poliszéma poliszéma-voltának igazolását.

3.2. A *fok* és a *fog* főnevek etimológiai összefüggéséhez

A *fok* és a *fog* eredetbeli kapcsolatban van egymással: az alakok egyeztethetősége, a jelentések között kimutatható megfelelések és a nyelvtörténeti adatok egyaránt megerősítik a 19. századtól kezdve többször fölmerült gondolat igazságát. Magam úgy vélem: a tő megoszlása (*fok* ~ *fog*) **ősi szóhasadásnak** – azaz együttes alaki és jelentésbeli elkülönülésnek köszönhető: a főnevek egymás szóhasadással elkülönült változatai.

A nyelvek történetében végbemenő szabályos hangváltozások (hangfejlődési tendenciák) morfológiai következményekkel járnak, változásokat indukálnak az alaktani rendszerben: **morféma-alternáció** jöhet létre. Az alaki különbségeket a nyelv hasznosíthatja, tartalmassá teheti: az egymástól elkülönülő alakokhoz előbb-utóbb egymástól kisebb-nagyobb mértékben elkülönülő jelentések társulhatnak. Ha egy komplex jelentéstartalom differenciálódik, specializálódik, s a specializálódott jelentések tartósan az egymás mellett élő alakokhoz kapcsolódnak, a variánsok önállósulnak, új lexéma jön létre. Ezzel a szóhasadás folyamata lezárult (vö. Grétsy 1962; Horváth 2004: 133–136).

A *fok*-ot érintő szóhasadás a nyelvünkben tipikus $k > g$ zöngésülés eredményeképpen előállt $k \sim g$ hangviszonyra épül. Ez a gyakori hangváltakozás nem mindig vezet szóhasadáshoz, csupán alakváltozatokat hoz létre (pl. *kazdag* ~ *gazdag*; *kunyhó* ~ *gunyhó*; *kajdol* ~ *gajdol*; *lakk* ~ *lagg*), más esetekben viszont teljes szóhasadáshoz vezet (pl. *kópé* ~ *góbé*; *kondor* ~ *göndör*; *kornyadoz* ~ *görnyedez*; *rikog*, *rikkant*, *rikkancs*, *rikó* ~ *rigó*; *fok* ~ *fog*).

Van itt azonban egy bökkenő! Főntebb láttuk, hogy a két szó egyazon eredetének gondolatát szótáraink (EtSz., SzófSz., MSzFE.) morfológiai okokra hivatkozva nem fogadják el: a szóalakok következetesen eltérő kötőhangja miatt (*fokom*, *fokoz*, de: *fogam*, *fogaz*) az egyezéseket nem ősi rokonsággal, csupán részleges jelentésbeli és hangalaki keveredéssel magyarázzák.

Fontos felhívni a figyelmet azonban arra, hogy a szabályos hangváltozásokra épülő alaki eltérések egyáltalán nem kizáró okai az ilyen különbségeket felmutató szavak közös eredetének. Sőt, sok esetben éppen ezek a hangtani-alaktani eltérések segítik elő, vagy erősítik meg a valamikori egyetlen szó kettéválását, szóhasadását. Más esetekben pedig a szócsalád további kiterjedését, ősi nomenverbumok szófaji elkülönülését vagy akár egyazon szó mondatrészi (alanyi és állítmányi) megoszlását indukálják (l. pl. *nevel* ~ *növel*; *csillag* ~ *csillog*; *kerengő* ~ *keringő*; *burok*, *burkol*, de: *borul*, *borít*, *él*, *élet*, *élelem*, de: *eledel*, *eleven*; *a hatalmasok hatalmasak* stb.).

Számos esetben kizárólag csak **szóalakhasadásról** beszélhetünk: *éber* → *éberen* ~ *ébrén*; *só* → *sótalan* ~ *sótlan*, *mag* → *magja* ~ *magva*, *hamu* → *hamus* ~ *hamvas* stb. (vö. Grétsy 1962: 63–64; Balázs 1965: 374–375; Horváth 2013: 32–33). A kötőhangok eltérése tehát nem lehet akadálya a két főnév azonos eredeztetésének. Ez az alaktani eltérés hozzájárulhatott a szóhasadás teljessé válásához, a valamikori közös felmenő két szóvá hasadásához.

Ha a két szó valóban egyazon eredetű, a *fok* szócsaládjá nagymértékben kiterjed: távolabbi rokonaival a *fog*-gal és származékaival egészül ki. A két szócsalád egy széles körű eredetbeli összefüggés-hálózatnak egy-egy részrendszerét alkotja. Meggondolgotató érvek alapján a *fog*-on keresztül egy további kapcsolat lehetősége is felmerülhet. Dolgozatom zárásaképpen ezt a lehetséges összefüggést mutatom be röviden.

3.3. A *fog* ige és a *fog* főnév azonos eredetének gondolata

Ősi, finnugor eredetű, korai adatolású *fog* főnevünk érdekessége, hogy alakilag egybeesik az ugor korig visszavezethető *fog* igénkkal. Az ige korai híres adata az 1300 körüli Ómagyar Mária-siralomból való: „*fugwa/ hutzuzwa, wklelue, kethwe, ulud*”. Az azonos hangalakok, valamint a mindkét esetben lezajlott nyiltabbá válás ($u > o$) alapján fölmerülhet a két szó egyazon eredetének gondolata. A ma forgalomban lévő etimológiai szótáraink, a SzófSz. (81–82), a TESz. (1: 934–935) és az EWUng. (Lieferung 2: 400–401). szerint azonban a két szónak semmi köze egymáshoz, eredetükben egymástól függetlenek, a hangalaki azonosság csupán véletlen egybeesés eredménye. A szakma mai álláspontja szerint tehát a *fog* főnév és a *fog* ige homonimák.

Magam 2009-es dolgozatomban kíséreltem meg igazolni a két *fog*, az ige és a főnév azonos eredetét: egy **ősi nomenverbum** kategoriális és funkcionális szétválását láttam bennük (Horváth 2009: 91–97). Gondolatmenetem röviden a következő:

Szótáraink a ***fog* főnév** eredeti (tulajdonképpeni) jelentését a következőképpen definiálják: „<emberi, állati> állkapocsból kinyúló, rágásra használt szerv”; „az embernek és a gerinces állatoknak a szájüregében egymás mellé sorakozó, harapásra, rágásra való csontszerű képződmény” (TESz., ÉKsz.). Nyilvánvaló azonban, hogy a *fog* – különösen a ragadozó emlősök körében feltűnő ez, de a kutyáknál, macskáknál is jól megfigyelhető – nem csupán a rágás, illetve a harapás szerve. A vadállat ugyanis **foggal (kőrömmel) fogja meg**, ragadja meg, ejti rabul, **tartja fogva** áldozatát.

Erről tanúskodnak a *fog* nyelvtörténeti adatai is, konkrét és átvitt jelentésben egyaránt. Lássunk közülük néhányat: „...inkabb kellene felnetek a *pokolbely farkasnak fogatul*” [VirgK. 56]; „*Tsattogatni a fogait*”; „*Chykorgatak een reyam w fogokath*” [KesztK. 82]; „A disznó *fogait feni*” [PP]; „Báránybőrrel fedezi *farkas fogait*” [Sz. D.]; „Rám *fenik fogokat*, látom *agyarokat igen köszörülik*” [Thaly]; „*Agyarkodva köszörülik fogokat*” [Pázmány]; „Ellenünk való *fogatok vicsoritására...*”; „Minden állatra osztott az isten *fegyvert*, kinek öklelő szarvat, kinek *agyar fogat*, kinek körmöt, kinek mérget” [Faludi] stb. (NySz. 1: 862–863).

Ha az emberi, állati *fog* alapvető funkciója csak a rágás volna, nem tudnánk értelmezni a *foggal-kőrömmel*; a *feni/köszörüli a fogát vkire/vmire*; a *vásik/fáj a foga vkire/vmire*; *kimutatja a foga fehérét*; *foga közt hoz*; *foga van a télnek*; *fogagyarban van vkivel, agyarkodik* → *acsarkodik, kivicsoritja a fogát, vicsorog* stb. ma is létező jelentéseket, frazémákat.

Mindezt figyelembe véve egy ősi, kikövetkeztetett, elemisméltéses (tautologikus) egyszerű mondathoz jutunk: ***a fog fog** (vö. még Horváth 2013: 28–31; 2014: 213–214). Ez a kikövetkeztetett (hipotetikus) ősi struktúra tökéletesen beleillik a magyar nyelvre meghatározóan jellemző, és sok esetben ma is élő elemisméltéses, azonos elemekből vagy jól láthatóan egyazon eredetű elemekből szerveződő, csupán alanyból és állítmányból álló, eredendően [A + A] képletű, egyszerű mondataink közé. Ilyenek pl. *a csibe csipog*, *a csillag csillog*, *a csel csal*, *a csengő cseng*, *a dongó dong*, *az eső esik*, *a folyó/folyás foly(ik)*, *a haris harsog*, *a kőkény kék*, *a levél lebeg*, *a rigó rikkant*, *a róka ravasz*, *a vér vörös*, *a vadász vadász(ik)* stb. tömondatok. Ebben az ősi, sokszor hangutánzó elemekből létrejövő, a gyermeknyelvre meghatározóan jellemző mondatképletben (vö.: *háp, háp* → *a hápi hápog*; *rőf, rőf* → *a rőfi rőfög* stb.) az egyazon eredetű

elemek pozicionális különbsége funkcionális különbséget is hordoz: az első elem az alany, a megismételt második pedig az állítmányi funkciót tölti be.

De lássuk, mit mondanak etimológiai szótáraink a **fog igéről!** Az ugor eredetű ige (és segédige) eredeti jelentése a TESz. szerint 'megragad, szorítva tart'. A *fog* és a *tart* rokon jelentésű igék. A különbség közöttük annyi, hogy a *tart* jelentésében hangsúlyos szerepet kap a 'folyamatosan' jelentésmozzanat (l. pl. a *fogd meg és tartsd erősen/ szorosán* mondatot). A *fog* főnévi jelentésénél láttuk, hogy a 'fogával megfog és szorítva tart' érvényes jelentés. Ezek a jelentések tehát megfeleltethetők egymásnak. Akárcsak a főnév és az ige *fogas* és *fogós* származékára épülő *fogas kérdés* és *fogós kérdés* szintagmák. Mindkét kifejezés 'kemény, nehezen megoldható, rázós kérdés' jelentésű. A *fogas* ~ *fogós kérdés* ugyanis **megfogja, nem engedi** továbblépni, **megakasztja** a továbbhaladásban a belebotló embert.

A főnévből, illetve az igéből létrejött azonos jelentésű szintagma értelmezése kapcsán a jelentéseket felépítő azonos jelentésmozzanatokhoz jutunk el. Ezek a közös jelentéskomponensek is a *fog* ige és a *fog* főnév azonos eredete és **ősi nomenverbum** volta mellett szólhatnak.

A *fog* ige és a *fog* főnév, továbbá a *fog* és a *fok* főnevek etimológiai kapcsolata azt jelenti, hogy a *fok* az igével is – távolabbi – eredetbeli kapcsolatban áll: a három szócsalád egy nagy kiterjedésű etimológiai hálózat egy-egy részrendszerét alkotja.

*

Aurélien Sauvageot 1971-ben a magyar nyelvvel foglalkozó munkájában (*L'édification de la langue hongroise*) arra figyelmeztet, hogy a magyar szókincs elidegenedik: elveszti szervességét, összetartó erejét, ha eltűnik vagy lényegesen csökken benne a motiváció. A magyar nyelvújítás másfél évszázados csodálatos erőfeszítése, hogy megajándékozza a nemzetet egy motivált szókészlettel, veszélybe kerül, ha a túl sok idegen szó és kifejezés kiszorítja a megfelelő magyart. A *lokomotív*, az *analízis* stb. a magyar nyelvhasználóknak kevesebbet mond, mint a *mozdony* vagy az *elemzés*, mert az utóbbiak motivált elemek, szervesen beletartoznak egy-egy szócsaládunkba, s ezen keresztül illeszkednek a szókincs egészébe. A szókészleten belül a szavak két csoportra oszlanak: a) motivált elemek; b) a motiválatlan elemek, vagy azok a kifejezések, melyeknek a motivációját a magyar nyelven kívül kell keresni (l. pl. magy. *ríz*s < fr. *rouge* 'piros'; magy. *kaspó* < fr. *cache-pot* 'rejtő edény'). A motiválatlan elemek egyre növekvő száma, túlsúlya csökkenti a szókészlet kohézióját, a szervesség ellenében hat.

Az idő is a motivációt gyöngítő tényező: a valamikor motivált elemek demotiválódnak, elvesztik – a korábban még világos – tágabb körű eredetbeli kapcsolataikat. Ám ezek az etimológiai összefüggések látenszen még megvannak, idővel egyre több és nehezebb munkával ugyan, még felszínre hozhatók, igazolhatók. Felderítésük, bemutatásuk és tudatosításuk fontos feladat, hiszen lényegi szerepük van a szókészlet szervességének, összetartó erejének megteremtésében és fenntartásában.

HIVATKOZÁSOK

- Andrásfalvy Bertalan 1970: A fok és jelentősége régi vízgazdálkodásunkban, in Kázmér Miklós – Végh József szerk.: *Névtudományi előadások*, 2. Névtudományi Konferencia, Budapest, Akadémiai = *Nyelvtudományi Értekezések* **70**, 224–228.
- ÁSz. = Fehértói Katalin 2004: *Árpád-kori személynévtár 1000–1301*, Budapest, Akadémiai.
- Ballagi = Ballagi Mór 1873: *A magyar nyelv teljes szótára* **1**, Pest, Heckenast Gusztáv kiadása.
- Balassa = Balassa József 1940: *A magyar nyelv szótára* **1**, Budapest, Grill Károly Kiadóvállalata.
- Balázs János 1965: „Hulló harmatnak szeretője...” *Magyar Nyelvőr* **89**, 374–377.
- Bárczi Géza 1951: *A Tihanyi Apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*, Budapest, Akadémiai, 14.
- Bárczi Géza 1958: A szótári homonímia kérdéséhez, *Magyar Nyelv* **54**, 43–52.
- Bárczi Géza 1978: Magyar hangtörténet, in Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán: *A magyar nyelv története*, Budapest, Tankönyvkiadó, 111–180.
- Beke Ödön 1935: Nyelvünk műveltségtörténeti emlékeihez, *Fogház, fokhely, fok, Magyar Nyelvőr* **64**, 48–54.
- Calepinus, Ambrosius 1585: *Latin-magyar szótár*, sajtó alá rend. Melich János 1912, Budapest, MTA.
- CzF. = Czuczor Gergely – Fogarasi János 1864: *A magyar nyelv szótára* **2**, Pest, Emich Gusztáv kiadása.
- Ecsedi István 1934: *Népies halászat a Közép-Tiszán és a Tiszántúli kisvizeken*, Debrecen, Városi Nyomda, 5.
- Erdődi József 1979: Fokhagyma vagy foghagyma? *Magyar Nyelv* **75**, 72–76.
- ÉKsz. = Juhász József et al. szerk. 1992: *Magyar értelmező kéziszótár*, Budapest, Akadémiai.
- ÉKsz.² = Pusztai Ferenc szerk. 2003: *Magyar értelmező kéziszótár*, második, átdolgozott kiadás, Budapest, Akadémiai.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza – Országh László főszerk. 1959–1962: *A magyar nyelv értelmező szótára* **2**, Budapest, Akadémiai.
- ÉrtSz+ = Eöry Vilma szerk. 2007: *Értelmező szótár+* **1**, Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- EtSz. = Gombocz Zoltán – Melich János 1914–1944: *Magyar etymológiai szótár* **1**, Budapest, MTA.
- EtSzt. = Zaicz Gábor szerk. 2006: *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*, Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- EWUng. = Benkő Loránd főszerk. 1992–1998: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*, Lieferung **2**, Budapest, Akadémiai.
- Fekete Péter 1997: A fok vízrajzi köznév jellemzője és gazdasági szerepe a régi Heves megyében, in Gergely Piroska – Hajdú Mihály szerk.: *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai* **2**, Budapest – Miskolc, 442–448.
- FNESz. = Kiss Lajos 1980: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*, Budapest, Akadémiai.
- Grétsy László 1962: *A szóhasadás*, Budapest, Akadémiai.

- Gougenheim, Georges 1971: L'action de l'homonymie sur le lexique, *Bulletin de la Société Linguistique de Paris* **66**, 299–302.
- Győrffy István 1928: *A szilaj pásztorok*, Karcag, A Magyar Föld és Népe **2**, 42.
- Hadrovics László 1968: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, ismertetés, *Magyar Nyelv* **64**, 148–154.
- Hadrovics László 1975: Szavak és szólások, *Fok. Nyelvtudományi Értekezések* **88**, 41–43.
- Hoffmann István 2010: *A tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 56–60.
- Horváth Katalin 1993: Állapot és történet az etimológiai kutatásban, *A hint* ige eredete és rokonsága, in Horváth Katalin és Ladányi Mária szerk.: *Állapot és történet – Szinkrónia és diakrónia viszonya a nyelvben*, kiadja az ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszéke, Budapest, 81–91.
- Horváth Katalin 1999: Poliszémia és homonímia az etimológiai kutatásban, *A fog* főnév és a *fog* ige összefüggéséhez, in Gecső Tamás szerk.: *Poliszémia és homonímia* (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához **2.**), Budapest, Tinta Könyvkiadó, 91–97.
- Horváth Katalin 2004: Töprengések a szóhasadás jelentőségéről, in Gecső Tamás szerk.: *Variabilitás és nyelvhasználat* (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához **34.**), Budapest, Tinta Könyvkiadó, 133–142.
- Horváth Katalin 2008: Az etimológia elvei, in Büky László – Forgács Tamás – Sinkovics Balázs szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei V*, Szeged, JATEPress, 67–80.
- Horváth Katalin 2013: Az ég szimbolikus jelentései és *ég* főnevünk eredete a tautologikus predikatív struktúrák tükrében, *Vallástudományi Szemle* **3**, 26–36.
- Horváth Katalin 2014: Jelentés, szerkezet, etimológia, *Az ered, ereszt* igénk szócsaládjáról, in Havas Ferenc et al. szerk.: *Nyelvben a világ. Tanulmányok Ladányi Mária tiszteletére*, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 206–215.
- Jakobson, Roman 1972: A szinkrónia és a diakrónia egysége, in Fónagy Iván és Szépe György szerk.: *Hang – jel – vers*, Budapest, Gondolat, 177–185.
- Kázmér Miklós 1993: *Régi magyar családnevek szótára, 14–17. század*, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Lukács Károly 1951: *Fok*, Sár, Sió, Siófok, *Magyar Nyelv* **47**, 255–266.
- Mészöly Gedeon 1955: Szó és szólásmagyarázatok, *Fő és fok*, *Magyar Nyelvőr* **79**, 92–94.
- Mészöly Gedeon 1956: A Tihanyi Apátság alapítóleveléből, in *Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal*, Budapest, Tankönyvkiadó, 15–19.
- Murm. = *Lexicon Joannis Murellii* [1533] 1896: Közzétette és bev.: Szamota István, Budapest, MTA.
- MSzFE. = Lakó György szerk. 1967: *A magyar szókészlet finnugor elemei* **1**, Budapest, Akadémiai.
- MTsz. = Szinnyei József 1893: *Magyar tájszótár* **1**, Budapest, Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése.
- MUSz. = Budenz József 1873–1881: *Magyar–ugor összehasonlító szótár*, Budapest, MTA Könyvkiadó Hivatala.

- Nyíri Antal 1948: A kiháló szentesi vízi élet néprajzi és néprajzi maradványai, Különnyomat az *Alföldi Tudományos Gyűjtemény* 2. (1946–47) kötetéből, Szeged, 31, 90.
- NySz. = Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond szerk. 1890–1893: *Magyar nyelvtörténeti szótár 1–3*, Budapest, Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése.
- NyÚSz. = Szily Kálmán 1902: *A magyar nyelvújítás szótára*, Budapest, Hornyánszky Viktor Kiadása.
- OkISz. = Szamota István–Zolnai Gyula 1902–1906: *Magyar oklevél-szótár*, Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése.
- PPB. = Pápai Páriz Ferenc [1767] 1995: *Dictionarium Latino–Hungaricum et Hungarico–Latino–Germanicum*, Bod Péter által bővítve, Reprint, [Nagyszében], Budapest, Universitas Kiadó.
- Reuter Camillo 1970: A *fok* vízrajzi köznévi és a *Fokorú* helynévi eredete, *Nyelvtudományi Értekezések* 70, 104–111.
- Saussure, Ferdinand de 1997: *Bevezetés az általános nyelvészetbe*, Budapest, Corvina Kiadó.
- Sauvageot, Aurélien 1971: *L'édification de la langue hongroise*, Paris, Klincksieck.
- Schogt, Henry G. 1976: *Sémantique synchronique: Synonymie, homonymie, polysémie*, Toronto.
- N. Sebestyén Irén 1946: *Fok*, *Magyar Nyelv* 42, 21–22.
- Szentgyörgyi Rudolf 2010: *A tihanyi apátság alapítólevele mint a magyar nyelvtörténeti kutatások forrása*, Doktori disszertáció, http://nyelvtortenetelte.tombo.hu/?page=c604801d5d5384fbel1a90a8691940463&open_page=4, Letöltve: 2014. 06. 10. 71–73.
- SzófSz. = Bárczi Géza szerk. [1941] 1991: *Magyar szófejtő szótár*, Budapest, Trezor Kiadó.
- SzT. = Szabó T. Attila főszerk. 1982: *Erdélyi magyar szótörténeti tár* 4, Bukarest, Kriterion.
- TESz. = Benkő Loránd főszerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*, Budapest, Akadémiai.
- ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva főszerk. 1988: *Új magyar tájszótár* 2, Budapest, Akadémiai.
- Zelliger Erzsébet 2005: *A tihanyi alapítólevél*, Pannonhalma, Bencés Kiadó, 22, 60.
- Zsilka János 1982: *De constructione. Történet és állapot egysége a nyelvben*, Budapest, Akadémiai.